

De redder van het vaderland

Willem III en de Oranjemythe ten tijde van het Rampjaar 1672

Het is bekend dat de militaire inval in het Rampjaar 1672 ertoe heeft geleid dat Willem III (1650-1702) de macht wist te grijpen in de Republiek. Minder bekend is dat de Oranjemythe, waarin de prinsen van Oranje steevast als redders en bevrijders van het vaderland werden omschreven, van groot belang was voor deze omwenteling. Deze Oranjemythe was ontstaan tijdens de opstand, doordat Willem van Oranje werd herinnerd als 'vader des vaderlands', en zou ten tijde van de Republiek vooral in momenten van crisis en dreiging een belangrijke rol spelen.

Toen Willem III in november 1650 werd geboren, lagen de politieke verhoudingen in de Republiek heel anders dan toen hij in maart 1702 als koning van Engeland en stadhouder van de meeste provincies in Nederland overleed. In 1650 had zijn vader, stadhouder Willem II (1626-1650), het delicate evenwicht tussen de vele spelers op het politieke veld in de Republiek verstoord. Na de wegvoering van een aantal politieke kopstukken naar het slot Loevestein, de militaire aanval op Amsterdam, gevolgd door Willems plotselinge dood in 1650, besloten de Hollandse regenten voorlopig geen nieuwe stadhouder aan te stellen. Ook niet nadat de vrouw van Willem II, Mary Stuart, in december dat jaar het leven schonk aan een zoon, Willem Hendrik, de latere stadhouder-koning Willem III. Het stadhouderlijke ambt was immers niet erfelijk, dat zou volgens de regenten ook in strijd zijn met de republikeinse staatsvorm. De staatsgreep van Willem II had de Hollandse regenten in de armen van een nieuwe, krachtige republikeinse ideologie gedreven: de Ware Vrijheid.

Water en vuur

Volgens de ideologie van de Ware Vrijheid die tijdens het Eerste Stadhouderloze Tijdperk (1650-1672) hoogtij vierde, was er in de Republiek geen plaats voor een stadhouder. In de Deductie van Johan de Witt, opgesteld ter rechtvaardiging van de Akte van Seclusie in 1654 (een afspraak met Engeland, waarin afgesproken werd de vierjarige Willem III nooit als stadhouder in Holland aan te stellen), zette de machtige raadpensionaris uiteen dat in een vrije republiek niemand door afkomst enig recht op hoge ambten had. Republikanisme en erfelijkheid van politieke ambten waren als water en vuur. De Rechters in de Bijbel hadden toch ook geen erfelijk ambt gekend? De Rechter Gideon had een erfelijke positie voor zijn geslacht afgeslagen, aldus De Witt. Sommige staatsgezinden gingen verder dan de Hollandse raadpensionaris. Om Hollands Ware Vrijheid te garanderen diende volgens deze radicale staatsgezinden de

prins van Oranje resoluut uit het politieke bestel van de Republiek te worden geweerd. Daarom pleitten zij voor de totale afschaffing van het stadhouderschap. Uiteindelijk zou het stadhouderschap inderdaad afgeschaft worden, in de provincie Holland althans. De Hollandse regenten hadden voorgesteld Willem III het kapitein-generaalschap – het opperbevelhebberschap over leger en vloot – te vergeven als hij 23 jaar zou worden. Daarbij diende de prins wel af te zien van het stadhouderschap in andere provincies en tevens zou het ambt van stadhouder in het gewest Holland worden afgeschaft. Dit Eeuwig Edict werd in 1667 door de Staten van Holland aangenomen. De Witt was aanvankelijk tegenstander van dit edict. De raadpensionaris had een toekomstige politieke en militaire rol van Willem III liever in het ongewisse gelaten. Toch werd enkele jaren later De Witt een van de vurigste verdedigers van het Eeuwig Edict, totdat het in het Rampjaar 1672 met voeten zou worden getreden, toen Willem III eerst werd benoemd tot kapitein-generaal en vervolgens tot stadhouder.

Matthijs Wieldraaijer is lerarenopleider aan de Hogeschool Rotterdam en oud-redacteur van *Kleio*.

'De orangisten waren van mening dat de staatsgezinde republikeinen een onbegrijpelijke taal spraken'

De orangisten waren van mening dat de staatsgezinde republikeinen een onbegrijpelijke taal spraken. Volgens de orangisten waren de Rechters uit de Bijbel juist een goed voorbeeld van het monarchale element in een verder aristocratisch-republikeins bestel. Zij waren van mening dat uit voorbeelden zoals die van Gideon bleek dat niet de radicaal-republikeinse, maar de gemengde staatsvorm verreweg de beste was. De Republiek had een 'eminent hoofd' nodig, een leider die de boel bij elkaar wist te houden. Alleen een sterke leider zou immers in de Republiek de eenheid tussen de zeven provincies kunnen handhaven en de door twist en partijchap hopeloos verdeelde ►

Links: Allegorie ter ere van prins Willem III. Medaillonportret van de prins op een triomfwagen boven een wereldbol met een kaart van de Republiek, gedragen door de zeven provincies. Links Mars, rechts Rechtvaardigheid. Onderaan een eeuwigdurende kalender. In de lucht engelen met de wapens van de Republiek en de prins. Prent van Johann Georg Seiller, 1686. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

Portret van Willem III door Godfried Schalcken, ca. 1692-1697. De stadhouder is hier slechts verlicht door een kaars. Daarmee laat de schilder zien dat Willem met zijn licht anderen dient, terwijl hijzelf opbrandt. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

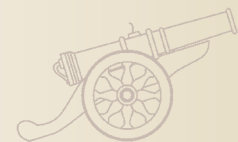
regenten in toom kunnen houden. Wie anders dan de prinsen van Oranje, die de deugden van hun voorouders geërfd hadden, waren machtig genoeg de door eigenbelang gedreven regenten te temmen? De prinsen van Oranje vormden daarom geen bedreiging voor de vrijheid, zoals de staatsgezinden stelden, maar waren juist de handhavers en beschermers ervan.

Gemengde constitutie

Het is een misvatting de orangisten als halve monarchisten weer te geven. Zij waren zoals gezegd voorstanders van een gemengde constitutie: een *respublica mixta*. In dit gemengde staatsbestel vertegenwoordigden de Statenvergaderingen en de stedelijke raden het aristocratische en democratische principe en de stadhouder het monarchale element. Orangisten waren net als staatsgezinden republikeinen. Zij waren van mening dat de soevereiniteit bij de provinciale Statenvergaderingen lag. De stadhouder werd in dat licht door hen als een dienaar van de Staten en als een uitvoerder van de besluiten van de soevereinen beschouwd. Toen stadhouder Willem III in 1675 door Gelre de hertogstitel werd aangeboden, ongetwijfeld op instigatie van de prins zelf, reageerden daarom zelfs orangisten afwijzend. Zo waren de Staten van Zeeland van mening dat de prins er beter aan deed het voorstel van Gelderland af te wijzen, zoals ook de Rechter Gideon uit de Bijbel de soevereiniteit

had afgewezen. Vanwege het hevige verzet dat Willem in Holland en Zeeland ontmoette, achtte hij het beter het aanbod van Gelre af te slaan en niet meer te proberen de soevereiniteit over enige provincie te verwerven.

De orangistische ideologie was zo krachtig en aantrekkelijk omdat Willem van Oranje (1533-1584) algemeen werd beschouwd als de grondlegger van de Republiek. De meeste Nederlanders waren er in de zeventiende eeuw van overtuigd dat hij zijn leven had gegeven voor hun vrijheid. Het in 1622 voltooide grafmonument van de prins van Oranje is een van de uitdrukkingen van de Oranjemythe. Het monument van de 'vader des vaderlands', dat nog steeds te bewonderen is in de Nieuwe Kerk te Delft, is geplaatst in het gedeelte van de kerk waar vroeger het hoofdaltaar had gestaan. Het bevat twee afbeeldingen van de prins. In het centrum van de overhuifde ruimte is hij als overledene in marmer afgebeeld en aan de voorzijde als levend persoon in brons. De levende Oranje werd afgebeeld als een tronende veldheer met in zijn handen de commandostaf. Op de vier hoeken van het monument zijn vier vrouwenfiguren geplaatst die de deugden van de prins voorstellen: Aurea Libertas (Gouden Vrijheid), Justitia (Rechtvaardigheid), Religio (Godsdienst) en Fortitudo (Moed). Deze deugden keren ook terug in het begeleidende grafschrift van Constantijn Huygens. De dichter roemt Willems (militaire) inspanningen ter herstelling van de wetten, vrijheden en de ware godsdienst. Vanwege het charisma van de overleden Willem van Oranje moest zelfs Johan de Witt in zijn Deductie (1654) erkennen dat de 'vader des vaderlands' degene was geweest die naast God en de Staten van Holland en Zeeland de 'fondamenten van de vryheydt van desen Staedt' gelegd had. In vergelijking met het staatsgezinde republikanisme, dat vooral de ideologie van een Hollandse elite lijkt te zijn geweest, kon het orangisme de harten en hoofden van vele Nederlanders winnen door telkens te verwijzen naar het heldhaftige optreden van Willem van Oranje tijdens de Nederlandse Opstand en het martelaarschap dat een gevolg was van zijn belangeloze inzet voor de vrijheid. Anders dan de Hollandse regenten konden de Oranjes zich beroepen op het charisma van de 'vader des vaderlands'. Dit leidde tot de befaamde Oranjemythe. Die Oranjemythe speelde tijdens crisismomenten in de Republiek een belangrijke rol. Een belangrijk onderdeel van deze mythe was dat God Oranjestadhouders gebruikte als instrumenten in zijn hand om de religie en vrijheid van de Republiek te beschermen in tijden van gevaar. Dat moment van gevaar zou opnieuw komen, in 1672, toen de Franse legers de Republiek binnenvielen. Als gevolg daarvan wist Willem III de macht te grijpen en een einde te maken aan de dominantie van de staatsgezinde regenten tijdens het Eerste Stadhouderloze Tijdperk.

Ingrijpen van God

Orangisten zagen de politieke omwenteling die in 1672 plaatsvond natuurlijk als een teken dat God met de Oranjes was. De onderwijzer van Willem III, de predikant Trigland, had in een brief aan zijn voormalige leerling diens aanstelling tot stadhouder in 1672 als een 'wonderlijke en subite veranderinge van Gods Almachtig' genoemd. In lijn met de Oranjemythe werd de aanstelling van Willem III dus als een ingrijpen van God zelf gezien. Het is de vraag of zonder de inval van de Fransen in 1672 en zonder de Oranjemythe Willem III ooit aan de macht zou zijn gekomen in de Republiek. Frankrijk en Engeland hadden reeds in 1670 een geheim verdrag met elkaar gesloten met als doel de Republiek aan te vallen. De oorlogsdreiging werd de jaren daarna steeds groter en onder deze omstandigheden was De Witt bereid Willem III in februari 1672 tot kapitein-generaal te benoemen. In april 1672 verklaarden Frankrijk en Engeland de Republiek de oorlog. Het Staatse leger was in de zomer van dat jaar geen partij voor de Fransen, die met een enorm leger de Republiek binnentrokken. Zij wisten op 23 juni de stad Utrecht in te nemen en op dezelfde dag namen de Münsterse en Franse troepen Zwolle en Kampen in. Admiraal De Ruyter kon een gecombineerde Engels-Franse vloot ternauwernood beletten een landing op de Nederlandse kust te maken. De inname van Holland en Zeeland leek slechts een kwestie van tijd. Als gevolg daarvan brak er in de steden van deze provincies grote paniek uit. De volkswoede in de Hollandse en Zeeuwse steden richtte zich op de staatsgezinde regenten en onder druk van de bevolking en de schutterijen werd het Eeuwig Edict verbroken. In juli 1672 werd de prins van Oranje tot stadhouder van Zeeland en Holland

benoemd. Op 20 augustus werden De Witt en zijn broer door een woedende menigte gelynacht. Een nieuw oproer barstte daarop los. Na zijn benoeming lukte het Willem III een einde te maken aan de onrust in de steden, onder andere door nieuwe (orangistische) stadsbestuurders aan te stellen en in enkele steden het gezag te herstellen.

'Het is de vraag of zonder de inval van de Fransen in 1672 en zonder de Oranjemythe Willem III ooit aan de macht zou zijn gekomen'

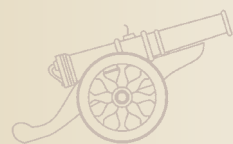
Willems belangrijkste tegenstrever tijdens het Eerste Stadhouderloze Tijdperk, Johan de Witt, was nu vermoord, maar een nieuwe vijand had zich al aangediend. De grote aartsvijand van de prins gedurende zijn politieke loopbaan was Lodewijk XIV (1638-1715). Willems buitenlandse politiek stond tot aan zijn dood in 1702 geheel in het teken van de beteugeling van de Franse koning, die volgens hem met zijn agressieve imperialisme een bedreiging vormde voor de vrijheid van Europa en de Republiek. De Frans-Nederlandse oorlog (1672-1678) was slechts een van de vele confrontaties van de elkaar bestrijdende vorsten, die de Europese politiek in de tweede helft van de zeventiende eeuw domineerden.

Forse vredeseisen

In 1672, een paar maanden na zijn inval, dacht Lodewijk de Republiek eronder te kunnen krijgen. Zijn vredeseisen in dat jaar waren fors: onder andere een schadeloosstelling van 20 miljoen livres, handelsvoordelen voor Frankrijk en openlijke vrijheid voor de katholieke godsdienst in de hele ►

De intocht van Willem III in Den Haag, 1691. Voor de triomftocht werden speciale bogen opgericht. Prent van Jan Luyken, 1691. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

Spotprent over Lodewijk XIV bij het vernemen dat de dood van Willem III vals is. Prent naar een tekening van Guindeau, toegeschreven aan Romeyn de Hooghe, 1690. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

Republiek. Maar in de winter van 1672-1673 had het Staatse leger onder leiding van Willem III langzamerhand aan kracht gewonnen en de in 1672 getekende allianties met Brandenburg en Oostenrijk wierpen hun vruchten af. De Ruyter wist met zijn successen op zee een vrede met Engeland af te dwingen, die in 1674 gesloten werd. Een aantal maanden later volgde Münster, dat gedwongen werd de oorlog te beëindigen.

‘Willem was vastbesloten Lodewijks agressieve buitenlandse politiek met gelijke munt terug te betalen’

De oorlog met Frankrijk duurde voort, maar in juni 1674 had Lodewijk van al zijn veroveringen slechts de versterkte steden Grave en Maastricht nog in handen. Willem was vastbesloten Lodewijks agressieve buitenlandse politiek met gelijke munt terug te betalen. Om de Franse expansiedrang te kunnen keren, achtte hij een inval in Frankrijk noodzakelijk. Aan het hoofd van een Nederlands-Spaans-Oostenrijks leger was hij van plan in 1674 een doorbraak te forceren, maar het eigenzinnige optreden van de Oostenrijkse bevelhebber belette dat. De jaren daarna waren in militair opzicht weinig succesvol voor Willem III en hij gaf uiteindelijk toe aan het verlangen van de Hollandse vredesfactie om de oorlog met Frankrijk te beëindigen. De vrede tussen de Republiek en Frankrijk werd ten slotte op 10 augustus 1678 in Nijmegen gesloten.

Een schoolboekje uit 1674, met als titel ‘De Fransche tyrannie’, waarin een vader zijn zoon vertelt over de gruwelijkheden die de Fransen in de jaren 1672-1673 hadden begaan, laat zien

hoe traumatisch de grootschalige militaire inval en de daaropvolgende Franse bezetting moet zijn geweest. Tijdgenoten wisten wel aan wie zij hun redding te danken hadden: aan God en aan stadhouder Willem III. God had de stadhouder gebruikt als instrument in zijn handen om de Nederlanders te bevrijden van de Franse tirannie. In 1672 zaten de Nederlanders vanwege de militaire inval van de Fransen in een volstrekt uitzichtloze situatie. De vijand stond voor de deur en het land was in rep en roer. Maar toen de nood het hoogst was, was de verlossing nabij. Niet alleen orangisten zagen in Willem III een sterke held, een bevrijder en een redder. Hij had zich volgens velen net als zijn voorvader Willem van Oranje belangeloos opgeworpen als verdediger van de vrijheid van de Nederlanders. Een tijdgenoot schreef dat Willem III zich liever ‘in stukken’ wilde laten ‘kappen’ dan ‘zig aan Vrankrijk overgeven’. Door deze nadruk op de militaire overwinningen van de prins, hoefden lastige vragen over de legitimiteit van zijn verheffing tot stadhouder – hij was immers door volksoproeren aan de macht gekomen – niet gesteld te worden. De stadhouder had met Gods hulp de Nederlanders gered. Door de gebeurtenissen rondom het Rampjaar was de Oranjemythe alleen maar versterkt. En 75 jaar later, in 1747, zou de Oranjemythe er wederom voor zorgen dat ‘het volk’ om een Oranje als stadhouder zou roepen toen de Franse legers het land binnentrokken. ■

Dit artikel is hoofdzakelijk gebaseerd op: Matthijs Wieldraaijer, *Oranje op de kansel. De beeldvorming van Oranjestadhouders en hun vrouwen in preken 1584-1795* (proefschrift VU Amsterdam 2014).